ΕΥΗ ΔΗΜ. ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΣΚΗΝΗΣ ΤΟΥ «ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΜΟΝΟΚΕΡΩΤΟΣ» ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ «ΒΑΡΛΑΑΜ ΚΑΙ ΙΩΑΣΑΦ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΙΚΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ*

Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μ. Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637) (εικ. 12)[1], συμπεριλαμβάνεται μια παράσταση του ανθρώπου του «φεύγοντος από προσώπου μαινομένου μονοκέρωτος». Η παράσταση βρίσκεται στο Ν. τοίχο του Ιερού (στη ΝΑ γωνία), ανάμεσα στις παραστάσεις του Ιωνά στο στόμα του κήτους (Αν. τοίχ.) και του «Οράματος Αδελφείου» (Ν. τοίχος, παράσταση που σχετίζεται με το Χρυσόστομο)[2]. Ένα δένδρο, το δένδρο της ζωής, απεικονίζεται στο δεξιό τμήμα της παράστασης, μέσα σε βραχώδες τοπίο που αποδίδεται σύμφωνα με κανόνες προοπτικής. Στις άκρες των φύλλων του εικονίζονται μικροί κόκκινοι καρποί σαν κεράσια. Δύο υπερμεγέθη (σε σχέση με την κλίμακα του δένδρου) ποντίκια, εικονίζονται να κατατρώγουν τη βάση του δένδρου, εκατέρωθεν, το μαύρο (νύχτα) στα δεξιά, το λευκό (ημέρα) στα αριστερά. Ακριβώς κάτω από το δένδρο, απεικονίζεται κενό το σκοτεινό σπήλαιο του Άδη. Στον άξονα

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Μίλτο Γαρίδη, για την πολύτιμη καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της συγγραφής της μελέτης αυτής. Ευχαριστώ επίσης θερμά τις καθηγήτριές μου κ. Αγγελική Σταυροπούλου-Μακρή και κ. Μαντώ Παπαδάκη, που διάβασαν το άρθρο και διέθεσαν πολύτιμο χρόνο για ουσιαστικές παρατηρήσεις. Χωρίς τη βοήθειά τους η μελέτη αυτή θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί. Ευχαριστώ επίσης τον ηγούμενο της Μ. Βαρλαάμ π. Ισίδωρο, καθώς και τον Σεβασμ. Μητροπολ. Τρίκκης και Σταγών κ. Αλέξιο, για τη βοήθειά τους στη συλλογή φωτογρ. υλικού.

1. Η ζωγραφική του παρεκκλησίου αποτελεί το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής που βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο. Το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι το σύνηθες για την εποχή, δηλ. Δωδεκάορτο, Ακάθιστος, δογματικές-λειτουργικές σκηνές (ιερό), Άγιοι, και μερικά άλλα θέματα. Πρωτότυπες είναι μόνο δύο σκηνές που σχετίζονται με το Χρυσόστομο (Κοίμηση, Όραμα Αδελφείου). Σχετικά με αυτές:

Α. Ξυγγόπουλος, Παραστάσεις της Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου και των μετ' αυτήν, *ΕΕΒΣ 9 (1932)*, 351-360. Οι τοιχογραφίες σώζονται σε άριστη κατάσταση και έχουν γίνει —σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή— από τον ιερέα ζωγράφο Ιωάννη από τους Σταγούς (Καλαμπάκα) και τα παιδιά του.

2. Για την παράσταση: Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωσιν*, Αθήναι 1957, σ. 193 και πιν. 49-1.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

της παράστασης εικονίζεται ο άνθρωπος (σε μεγάλη σχετικά κλίμακα), ως γέροντας με μακριά λευκή κόμη και γενειάδα, να υψώνει τα χέρια του προς τα κλαδιά του δένδρου. Συγκρατημένη κίνηση χαρακτηρίζει την μορφή. Το αριστερό τμήμα της παράστασης καταλαμβάνει φτερωτό τέρας που κοιτάζει προς τα δεξιά και φέρει, στην κορυφή του κεφαλιού του, στρεπτό ραβδωτό κέρας, παρόμοιο με αυτό που συναντάται σε όλες τις παραστάσεις του μονόκερω από τις πρώτες ήδη απεικονίσεις του μυθικού αυτού ζώου. Ο δράκος-μονόκερως δείχνει εικονογραφικά αποκομμένος από την υπόλοιπη σύνθεση, εντασσόμενος σ' αυτή μόνο χρωματικά, καθώς οι αποχρώσεις του πράσινου, της ώχρας και του κόκκινου, κυριαρχούν στο σώμα του, στα φύλλα και τον κορμό του δένδρου και στα ενδύματα και τα μέλη του ανθρώπου.

Η παράσταση εικονογραφεί μία παραβολή από το μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ»[1]. Πρόκειται για μια αλληγορία της ζωής του ανθρώπου που αφοσιώνεται στις υλικές απολαύσεις της ζωής παραμελώντας τη φροντίδα του πνεύματος και ξεχνώντας το θάνατο που συμβολίζεται με το μονόκερω.

Ο μύθος είναι ο εξής: ο άνθρωπος, καταδιωκόμενος από το μονόκερω-θάνατο, πέφτει σε όρυγμα («βόθρο») που συμβολίζει τον γεμάτο κακίες κόσμο. Πιάνεται από τα κλαδιά του δένδρου της ζωής («ὁ δίαυλος τῆς ἑκάστου ζωῆς») και στηρίζει σε μια βάση τα πόδια του για ν' ανακαλύψει ότι οι ρίζες τού δένδρου κατατρώγονται από δύο ποντίκια, το ένα λευκό και το άλλο μαύρο, την ημέρα και τη νύχτα. Βλέπει δε στον πυθμένα του «βόθρου», τον Άδη-δράκοντα που περιμένει να τον καταπιεί, ενώ το στήριγμα που έχει βρει για τα πόδια του αποτελείται από τέσσερεις έχιδνες («ἀσπίδας») που συμβολίζουν την «ἐπὶ τεσσάρων σφαλερῶν καὶ ἀστάτων στοιχείων» σύσταση τού

1. Το μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» είναι έργο διδακτικό, γραμμένο για πρώτη φορά στα ελληνικά στα μέσα του 11ου αι. (ενσωματωμένο σε μία από τις συλλογές του Συμεώνος Μεταφραστού), με ρίζες βουδδιστικές, επιδράσεις μανιχεϊκές, καθώς και επιδράσεις αραβικών και περσικών μύθων. Η πρώτη χριστιανική εκδοχή είναι στη γεωργιανή γλώσσα. Από το γεωργιανό κείμενο, μεταφράστηκε στην ελληνική, ενώ ακολούθησαν μεταφράσεις στα σλαβονικά, ρωσικά και σερβικά.

Η πρώτη λατινική μετάφραση έγινε το 1048 στην Κωνσταντινούπολη. Για το κείμενο του μυθιστορήματος, χρησιμοποιήθηκε η έκδοση: (St. John Damascene), *Barlaam and Ioasaph*, ed. by E.H. Warmington, transl. by Rev. G. R. Warmington - H. Mattingly, introd. by D. M. Lang, London, 1967. Η παραβολή του μονόκερω (apologue VI), pp. 186-190. Για την ιστορία και καταγωγή του κειμένου, ο.π., Introduction, pp. ix-xxxv. Εκεί και η υπόλοιπη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, P. Peeters, La première traduction latine de «Barlaam et Ioasaph» et son original grec, *Annalecta Bollandiana 49(1931)*, pp. 276-312. Ακόμη, Paul Devos, Les origines bu «Barlaam et Ioasaph» grec. A propos de la thèse nouvelle de M. Nucubidge, *Annal. Boll. 75(1957)*, pp. 83-104. Για την λατινική μετάφραση του 1048, βλ. Θεοχάρης Ε. Δετοράκης, Βυζάντιο και Ευρώπη: Αγιολογικές σχέσεις, *Βυζάντιο και Ευρώπη*, Αθήνα 1987, σσ. 98-99, όπου και η βιβλιογραφία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ανθρωπίνου σώματος. Σηκώνοντας το βλέμμα του αντιλαμβάνεται ότι από τα κλαδιά τού δένδρου στάζει λίγο μέλι. Αγνοώντας λοιπόν όλα τα δεινά που τον περιβάλλουν, το φθαρτό της ύπαρξής του, το θάνατο που πλησιάζει, το δένδρο της ζωής που αποκόπτεται, τον Άδη που περιμένει, συγκεντρώνεται στη θέα αυτού του λίγου μελιού, που αποτελεί την αλληγορία «τῶν τοῦ κόσμου ἡδέων» και γίνεται έτσι «τῆς ἡδύτητος ἐκκρεμής». Στην παράσταση τού παρεκκλησίου της Μ. Βαρλαάμ, η προσωποποίηση του Άδη, οι έχιδνες και το μέλι, δεν απεικονίζονται.

Το μυθιστόρημα εικονογραφείται εκτενώς σε μια σειρά βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρογράφων (10ος-17ος αι.), σε ελληνική, ρωσική και αραβική γλώσσα[1], ενώ η σκηνή του μονόκερω συναντάται στα περισσότερα από αυτά.

Ο μονόκερως, το μυθικό ζώο που στην παράσταση τού δένδρου τής ζωής συμβολίζει το θάνατο, αποτελεί το κεντρικό θέμα της παραστάσεως του «μαινομένου μονοκέρωτος» και της εργασίας μας. Θα προηγηθεί κατά συνέπεια η εξέταση της καταγωγής και της εξέλιξης του εικονογραφικού τύπου τού ζώου, κυρίως λόγω της ιδιαιτερότητος τής παραστάσεως τού παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών, που συνίσταται στο γεγονός ότι ο μονόκερως απεικονίζεται ως δράκος-τέρας. Το φαινόμενο της απεικόνισης του μονόκερω-τέρατος καθιστά την παράσταση του παρεκκλησίου της Μ. Βαρλαάμ μοναδική, καθώς σε όλες τις άλλες γνωστές απεικονίσεις του, ο μονόκερως εμφανίζεται ως συνηθισμένο φυτοφάγο ζώο, κυρίως στον τύπο του αιγάγρου.

Για την καταγωγή και την εικονογραφία του θέματος τού μονόκερω καθώς και για τη μυθολογία γύρω από το μυθικό ζώο υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία[2],

1. Για την εικονογράφηση τού μυθιστορήματος σε χειρόγραφα:

Sirarpie Der Nersessian, *L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph*, t. 1-texte, t. 2-album, Paris, 1937.

S. Der Nersessian, *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Age*, II, Londres, Add. 19352, Paris 1970, pp. 57, 69-70, pl. 101, 118.

Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, τ. Β΄, Αθήνα 1975, σσ. 307-324, εικ. 53-132.

S. Duffrene, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers medievaux*, Paris 1978, ps. 91, 143-4. Επίσης ps. 1-3 όπου αναφέρεται και ο Χρυσόστομος.

2. Εκτενής βιβλιογραφία στο: *Reallexikon für Antike und Christendum*, Herausgegeben von Theodor Klauser, band IV, Stuttgart 1959, 840-862, κυρίως 854-861, στο λήμμα τού H. Brandenburg, Einhorn, (συντομογραφία: RAC).

Επίσης, για το συμβολισμό του μονόκερω:

Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie, publié par Fernand Cabrol-Henri Leclercq, t. IX, Paris 1928, 613-614, στο λήμμα τού H. Leclercq, Licorne, (συντομογρ. DACL).

Louis Reau, *Iconographie de l'art chrétien*, t. 1, Paris 1955, 89-91, 105, 118 και t. 2, Paris 1956, 191-192.

Ακόμη: Guy de Texvarent, *Attbributs et symboles dans l'art profane (1450-1600), Dictionnaire*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

που επικεντρώνεται στην ανατολίτικη καταγωγή και στη δυτική μεσαιωνική εξέλιξη τού μύθου του. Δεν παραθέτουμε αναλυτικά όλα τα στοιχεία που δίνονται στη βιβλιογραφία αυτή, καθώς κάτι τέτοιο και είναι αδύνατο να γίνει σ' ένα μικρής έκτασης άρθρο και δεν αποτελεί το σκοπό της γράφουσας. Αναφέρονται, μόνο δειγματοληπτικά, ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Οι πρώτες εμφανίσεις τού θέματος τού μονόκερω, ανάγονται στους προϊστορικούς χρόνους, στην τέχνη τής Μεσοποταμίας (κυλινδρικές σφραγίδες) και της Περσίας (ανάγλυφο Περσέπολης)[1], στην Ασσυριακή τέχνη (ανάγλυφα)[2], αλλά και στις τέχνες (βραχογραφίες-κεραμική) τής Αφρικής[3].

Με εξαίρεση την Αφρική όπου το ζώο που εικονίζεται είναι πάντα ο αληθινός ρινόκερως[4], στην Ανατολική τέχνη απεικονίζεται ένα βοοειδές (ταύρος πιθανότατα), με ένα ιδιόμορφο μεγάλο στρεπτό κέρας στην κορυφή του κεφαλιού του.

Το ίδιο αυτό ζώο συναντάται στη ρωμαϊκή τέχνη (ψηφιδωτό στο Palazzo Barberini, νόμισμα Αδριανού 127 π.Χ.)[5], συγχεόμενο συχνά με τον πραγματικό ρινόκερω. Από τη ρωμαϊκή, μεταπήδησε ως μοτίβο στην παλαιοχριστιανική τέχνη και συνδέθηκε με τη χριστιανική παράδοση ως σύμβολο αγνότητας, ως σύμβολο του Χριστού ή του σταυρού[6]. Οι συμβολισμοί του μονόκερω συναντώνται στο έργο των Πατέρων τής Εκκλησίας[7].

d'un langage perdu, t. I-II, Geneve 1958-59, λήμμα: Licorne, t. I, pp. 235-240, figs 48-49.

Lexikon der Christlichen Ikonographie, Herausgegeben von Engelbert Kirschbaum, t. 1, Wien 1968, 590-593, στο λήμμα τού A. Vizcelety, Einhorn.

Ακόμη: Jean Chevalier-Alain Cheerbrant, *Dictionnaire des Symboles*, Jupiter 1982-2nd ed., 568-570.

Για το θέμα τού μονόκερω στην ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη και την καταγωγή του: Sir William Gowers, The Classical Rhinoceros, *Antiquity XXIV (1950)*, 61-71. Τέλος, για το σχήμα και την εικονογραφία του κέρατος: Humphr. Humphreys, The horn of the Unicorn, *Antiquity XXVII (1953)*, 15-19.

1. RAC, ό.π., 854-855, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Humphreys, ό.π., pl. 1a.

3. Gowers, ό.π., 62-65, όπου δίνονται πολλά παραδείγματα, όπως η προϊστορική βραχογραφία του El-Hosh στα δυτικά του ποταμού Νείλου και η ελεφάντινη ή οστέινη διακόσμηση τής Kerma, στη Νουβία, που χρονολογείται μεταξύ 1780-1680 π.Χ.

4. Gowers, ό.π., 64, 68, όπου και καταγράφονται τα τρία είδη του αφρικανικού ρινόκερω: bicornis, simus και unicornis (είδος που προέρχεται από την Ινδία). Από τη λατινική παράφραση τού τελευταίου, ταυτίστηκε ο αφρικανικός ρινόκερως με το μυθικό μονόκερω.

5. Gowers, ό.π., 68-69.

6. L. Reau, ό.π., 90-92.

7. DACL, ό.π., 614. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος, στο σχολιασμό του ψαλμού 91 (XCI) («Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ...») αναφέρει:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Απεικονίζεται έτσι στην ανάγλυφη βάση τού Αγ. Σάββα στη Ρώμη[1], και σε ψηφιδωτά δάπεδα εκκλησιών τής Κυρηναϊκής των χρόνων τού Ιουστινιανού, όπως στο ΒΑ παρεκκλήσιο τού Quasr-el-Lebia[2]. Το ζώο παριστάνεται πάντα από το πλάι και δημιουργεί την εντύπωση αμφιλεγομένου συνοθυλεύματος χαρακτηριστικών ταύρου, αλόγου και αιγάγρου. Με τα ίδια αμφιλεγόμενα χαρακτηριστικά, απεικονίζεται και στο δυτικό ψηφιδωτό δάπεδο τού Αγ. Ιωάννη Ευαγγελιστή στη Ραβέννα (13ος αι.)[3].

Στα χειρόγραφα, ο μονόκερως εμφανίζεται ως αίγαγρος με ένα κέρας στην εικονογράφηση του Φυσιολόγου κατά τον 9ο μ.Χ. αι. (Φυσιολόγος Βέρ-

«Καὶ ὑψωθήσεται ὡς μονοκέρωτος τὸ κέρας μου, καὶ τὸ γῆρας μου ἐν ἐλέῳ πίονι. Μονοκέρωτες μὲν εἰσὶν οἱ δίκαιοι.

, Χριστὸς δὲ κατ' ἐξοχήν, ἑνὶ κέρατι τῷ σταυρῷ πρὸς τὰς δυνάμεις τὰς ἐναντίας χρησάμενος. Οὗτος ἡμῖν κέρας τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν κατὰ τῶν ἀντιτεταγμένων δεδώρηται, ὅπερ ἀνάλογον τῷ Δεσποτικῷ κέρατι, δηλαδὴ τῷ σταυρῷ, τὸ ὕψος ἔχει» (P. Migne, *P. G. 55*, 763-764).

Επίσης, ο Μέγας Βασίλειος, στην Ομιλία του γιά τον 28ο ψαλμό (XXVIII) («Ἐνέγκατε τῷ Κυρίῳ υἱοὶ θεου...»), παραθέτει τα εξής:

«Καὶ ὁ ἠγαπημένος ὡς υἱὸς μονοκερώτων. Μετὰ τὸ τὰς ἀντικειμένας δυνάμεις ἀναιρεθῆναι, τότε ἀναφανήσεται ἡ πρὸς Κύριον ἀγάπη καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ φανερὰ γενήσεται, οὐδενὸς ἐπισκοτοῦντος τῶν ἐναντίων. Διό φησι μετὰ τὸ λεπτυνθῆναι. Ὁ ἠγαπημένος ἔσται ὡς υἱὸς μονοκερώτων. Μονόκερως δε ζῶον ἀρχικόν, ἀνυπότακτον ἀνθρώπῳ τὴν ἰσχὺν ἀκαταμάχητον, ἐρημίαις ἀεὶ διαιτώμενον, ἑνὶ κερατίῳ πεποιθός. Διὰ τοῦτο ἡ ἀκαταγώνιστος τοῦ Κυρίου φύσις μονοκέρῳ παρεικάσθη, διὰ τὲ τὴν κατὰ πάντων ἀρχήν, καὶ διὰ τὸ μίαν ἔχειν ἑαυτοῦ ἀρχήν, τὸν Πατέρα». (P. Migne, *P.G. 30*, 80, παράγρ. 5).

Ο μονόκερως αναφέρεται και στο έργο λατινοφώνων Πατέρων επίσης. Ο Αγ. Ισίδωρος τής Σεβίλλης π.χ., γράφει:

«monokeros id est unicornis, eo quod unum cornu in media fronte habeat, pedum quatuor ita acutum et validum, ut quidquid impetierit, aut ventilet aut perforet. Nam et cum elephante saepe certamen habet, et in ventre vulneratum prosternit». (S. Isidore, Etymologiae, *P. L. LXXXII*, 435). Η παραπάνω περιγραφή συνδέεται με τα κείμενα των δύο χειρογράφων του Φυσιολόγου αλλά και με τα χειρόγραφα του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, βλ. σημ. 18, 19.

Στο μύθο του μονόκερω και τής παρθένου αναφέρονται επίσης ο Αγ. Θωμάς τής Villeneuve, σε ένα κήρυγμα για τη Γέννηση, καθώς και ο Αγ. Regnobert. Ο μονόκερως αναφέρεται τέλος και σε εδάφιο ύμνου τού Αγ. Bonaventure για την Παρθένο, βλ. DACL, 614.

1. P. Testini, *San Saba* (οδηγός), p. 87, fig. 36.

2. Elisabeth Alföldi-Rosenbaum, John Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches*, Roma 1980, 55, 136, pl. 59.

3. RAC, ο.π., 856. Επίσης: Fr. Wilh. Deichmann, *Ravenna Geschichte und Monumente*, Band I, Wiesbaden 1969, 106. G. Bovini, *Ravenna, cita d'Arte*, Ravenna 1970, 108. Raf. Farioli, *Pavimenti musivi di Ravenna paleochristiana*, Ravenna 1975, 157, 161-162, 213. Raf. Farioli, *Ravenna Romana e Bizantina*, Ravenna 1977, 51-55.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νης, 9ος αι. - Σμύρνης, 11ος αι.)[1] και στον Κοσμά Ινδικοπλεύστη[2]. Στα χειρόγραφα του Φυσιολόγου εικονογραφείται ο μύθος του μονόκερω και της παρθένου (το ζώο κατευνάζεται και αιχμαλωτίζεται μόνο με την παρουσία μιάς παρθένου), στερεότυπο στην τέχνη τής Δύσης (ανάγλυφα, υφαντά, χειρόγραφα), από τον 12ο ως το 17ο αι.[3], ενώ στον Κοσμά Ινδικοπλεύστη εικονίζεται μόνο το ζώο. Ο μύθος του μονόκερω και της παρθένου συναντάται σε Αναγεννησιακούς ζωγράφους, όπως π.χ. στον πίνακα τού Ραφαήλ «Η κυρία με το μονόκερω» (Ρώμη, πινακοθήκη Borghese) όπου ο μονόκερως εικονίζεται σα μικρό πρόβατο, με το χαρακτηριστικό ραβδωτό κέρατο[4].

Ο μονόκερως-αίγαγρος ή άλογο εικονογραφείται και σε μία σειρά βυζαντινών και μεταβυζαντινών ψαλτηρίων με εικονογράφηση στο περιθώριο, όπως το Παντοκράτορος 61 (9ος αι.)[5] και το ψαλτήρι Chloudov (9ος αι.)[6]. Απεικονίζεται επίσης στο Καρολίνειο ψαλτήρι της Ουτρέχτης (αίγαγρος)[7], καθώς και σε άλλα δυτικά χειρόγραφα. Στα ψαλτήρια αυτά, εικονογραφούνται, ή μόνο ο μύθος του μονόκερω (ψαλτ. Ουτρέχτης), ή ο μύθος της παρθένου και τού μονόκερω, γι' αυτό διαχωρίζουμε αυτή την ομάδα ψαλτηρίων από μία δεύτερη ομάδα, που αποτελείται από ψαλτήρια με εικονογράφηση στο περιθώριο στα οποία όχι μόνο ο μονόκερως, αλλά ολόκληρη η παραβολή τού μυθιστορήματος, εικονογραφεί το κείμενο ψαλμών.

Ο μονόκερως-άλογο (κυρίως) ή αίγαγρος (σπανιότερα), απεικονίζεται και

1. RAC, ο.π., 857-858.

Helen Woodruff, The Physiologus of Bern, *Art Bulletin XII, Sept. 1930*, 226-253, fig. 20.

Dimitri Tselos, A Greco-Italian School of Illuminators and Fresco Painters, *Art Bul. XXXVIII, March 1956*, 1-30, κυρίως 7 και fig. 11.

2. Στους κώδικες: Sin. Gr. 1186 (11ος αι.) fol. 202r, βιβλίο XI, 7 & Laurentianus cod. plut. 9, 28 (Φλωρεντίας), 11ος αι., fol 268 r, βιβλίο XI, 6 βλ. Wanda Wolska - Conus, *Cosmas Indicopleustès, Topographie chrétienne*, t. I, Paris 1968, pp. 141, 158-171, κυρίως 170-171. Επίσης, t. III, Paris 1973, pp. 327-329. Για το χειρόγραφο του Σινά (Sin. Gr. 1186), βλ. επίσης: K. Weitzmann, G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts. Vol. I: From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton, N. J., 1990, fol 202r, fig. 180. Επίσης, για το θέμα των μυθικών ζώων στα χειρόγραφα: K. Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, Cambridge 1959, 17-18.

3. L. Reau, ο.π., 91-92.

4. *Οι Μεγάλοι Ζωγράφοι*, τ. 2, σ. 59.

5. fol. 109v, ψαλμός LXXVII, 69 (78, 69) βλ. Suzy Duffrene, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, Pantokrator 61, Paris. grec. 20, Brit. Mus. 40731*, Paris 1966, pp. 13-46, pl. 16-II.

6. fol. 93v, ψαλμός 91. Για το ψαλτήρι Chloudov:

M. B. Sčepkina, *Οι μικρογραφίες τού ψαλτ. Chloudov (ρωσικά)*, Μόσχα 1977.

7. folia: 12, ψαλμός 21, 22/ 16, ψαλμός 28,6/ 45, ψαλμός 77,69/ 54, ψαλμός 91, 11, βλ. Suzy Duffrene, *Les illustrations du psautier d'Utrecht - sources et apport Carolingien*, Paris 1978, pp. 48, 92-93, pl. 25, 1-4.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στους κώδικες του Ιώβ, σε χρησμολόγια και σε σύμμικτους ελληνικούς και λατινικούς κώδικες[1]. Στο Bestiarium τού Μανουήλ Φιλή (Auct. F. 4.15, Παρίσι 1564), ένα κερασφόρο ζώο απεικονίζεται δύο φορές, την πρώτη με την επιγραφή «μονόκερως», τη δεύτερη με την επιγραφή «όναγρος ινδικός»[2]. Το θέμα τού μονόκερω υπάρχει και σε αρμενικό χειρόγραφο τού 1269, όπου απεικονίζεται μάχη μονόκερω με άλλο ζώο[3].

Σε ορισμένα χειρόγραφα (Οκτατεύχους), απεικονίζεται ο μονόκερως ως αίγαγρος, στην παράσταση του Αδάμ που δίνει στα ζώα τα ονόματά τους, π.χ. στην Οκτάτευχο τής Σμύρνης (10ος-12ος αι.)[4] (σχ. 1) και σε μία δυτική (αγγλική) μικρογραφία με το ίδιο θέμα (14ος αι.)[5].

Σύμφωνα λοιπόν με όλα τα προαναφερθέντα, ο μονόκερως εικονίζεται συνήθως ως άλογο ή αίγαγρος. Στον κώδικα Laud. gr. 86 (μέσα 16ου αι.)[6], συναντούμε επιπλέον την απεικόνιση ενός τέρατος. Με τον ίδιο τρόπο αποδίδονται οι δράκοι στην τέχνη της Ανατολής[7] αλλά και στην τέχνη της Δύσης,

1. Ιώβ, Barocci 201, fol. 211 (τέλος 12ου-αρχές 13ου αι.) και Laud. gr. 86, p. 391, όπου συναντάται σε μία σκηνή (p. 407) και ένας δράκος-τέρας, στη μάχη τού Λεβιάθαν με τον άγγελο, ως το ζώο που ιππεύει ο πρώτος (μέσα 16ου αι.). Επίσης, στο χρησμολόγιο Laud. gr. 27 (15ος - 16ος αι.), folia 76, 80, στους σύμμικτους κώδικες (χρησμολόγια, προσευχές, ομιλίες, κ.α.), Canon. gr. 126 (15ος-17ος αι.), folia 267, 263 και Barocci 145 (15ος-16ος αι.), folia 82v, 246v, 250 και στο λατινικό σύμμικτο κωδ. Barocci 170 (1577), fol. 7v. Βλ. Irmgard Hutter, *Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Band 2, Oxford Bodleian Library II, Stuttgart 1978, Abbildungen: 303, 508, 521, 559, 567, 575, 583, 590, 606, 613, 622.

Μονόκερως απεικονίζεται επίσης στον σύμμικτο κώδικα Marc. Gr. 1466(1590-92), έργο τού Γεωργίου Κλόντζα, αναφέρεται όμως ως: «κερασφόρος ίππος», σύμβολο τού Σελίμ Α΄, βλ. Αθ. Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci-1608) και αι μικρογραφίαι τού κώδικος αυτού*, Αθήναι 1977, πιν. 242-fol. 112v. Στον ίδιο κώδικα και εικόνες τεράτων, στα folia: 171v, 172r, πιν. 346-347.

2. Irmgard Hutter, Corpus.., Band 3. I, Stuttgart 1982, 295 και Band 3.II (Tafelband), Stuttgart 1982, 239, Abbild. 716-fol. 28 & 717-fol. 29.

3. S. de Nersessian, *Manuscrits Arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles, de la bibliothèque des Pères Mekkitharistes de Venise*, texte-album (2 t.), Paris, 1963, t. 1 (texte), p. 150, χειρόγραφο n. 600, δεν υπάρχει εικόνα.

4. Ebersolt, *La miniature Byzantine*, Paris 1929, pp. 57-58, pl. XXVIII, fol. 12v.

Για τις Οκτατεύχους, βλ. επίσης:

D. C. Hesseling, *Miniatures de l'Octateuque grec de Smyrne*, Codices graeci et latini, Suppl. VI, Leiden 1909.

P. Huber, *Bild und Botschaft, Miniaturen zum Alten und Neuem Testament*, Zurich - Freiburg i. B. 1973, 19-164, figs. 1-164.

5. Από τη «Βίβλο» στα γαλλικά τού Χόλκαμ Χωλ, Ms Add. 47682, fol. 2v, *Λονδίνο, Βρεττανικό μουσείο*, 1971 (3η εκδ).

6. Irmgard Hutter, Corpus..., Band 2, Stuttgart 1978, Abbild. 508-p. 391.

7. Τσεν Τζουνγκ, Οι εννέα δράκοντες, περίοδος Σουνγκ (1244) λεπτομ. Φορητός κύλινδρος,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυρίως στην εικονογραφία τού Αγ. Γεωργίου[1]. Ένας μονόκερως-τέρας εμφανίζεται σε μικρογραφία παλιού ιρανικού χειρογράφου (14ος αι.), τού έπους «Σαχ-Ναμά» (ή Σαχ-Ναμέ), που αφηγείται την ιστορία των Περσών βασιλέων[2]. Ο μονόκερως σε διάφορες μορφές (άλογο, τέρας ή κάτι ενδιάμεσο) αποτελεί συχνά θέμα στους πίνακες του Ιερωνύμου Bosch (α΄ μισό 16ου αι.)[3], ενώ εμφανίζεται και στο έργο τού Grünewald[4]. Οι απεικονίσεις αυτές, συνδέονται με την τυπολογία του τέρατος του παρεκκλησίου της Μ. Βαρλαάμ και δίνουν μία εξήγηση για τις ρίζες τής εικονογραφίας του.

Μυθιστόρημα Βαρλαάμ και Ιωάσαφ

Ο μονόκερως με τις μορφές που ήδη εξετάσαμε απεικονίζεται στην 6η απολογία του μυθιστορήματος «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ». Η S. der Nersessian[5], αναφέρει ένδεκα (11) χειρόγραφα που εικονογραφούν το μυθιστόρημα, έξι (6) ελληνικά, δύο (2) ρωσικά και τρία (3) αραβικά, ενώ η εικονογράφηση τής συγκεκριμένης παραβολής εντοπίζεται στα οκτώ (8) από αυτά. Πρόκειται για τους κώδικες:

1) Ιεροσολύμων 42 (11ος αι.) (εικ. 1)[6].

μελάνι με κόκκινους τόνους σε χαρτί. Από τον τόμο: *Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, Τα Μεγάλα Μουσεία του κόσμου*, 1971, σ. 32.

1. Paolo Uccello, Ο Αγ. Γεώργιος και ο δράκοντας (Λονδίνο, Εθν. Πινακοθήκη), A. Mantegna, Αγ. Γεώργιος (Βενετία, Academia), στον τόμο: *Οι Μεγάλοι Ζωγράφοι*, I, σ. 102, 308.

Επίσης: Ραφαήλ, Αγ. Γεώργιος (Λούβρο), Tintoretto, Ο Άγιος Γεώργιος και ο δράκοντας (Λονδίνο, Εθν. Πινακοθήκη), *Οι Μεγάλοι Ζωγράφοι*, II, σσ. 57, 202-203. Για το θέμα τού δράκου επίσης: Dictionnaire des Symboles (ό.π.), pp. 366-369.

Για την εικονογραφία τού Αγ. Γεωργίου:

San Giorgio, Leggenda e immagini, dir. ed. Carlo Pirovano, Milano 1985, σ. 106 (πιν. 111): Ο Αγ. Γεώργιος και ο δράκος, Ανώνυμος, 1460-80 και σ. 121-122 (πιν. 129-30): Ο Αγ. Γεώργιος και ο δράκος, Vittore Carpaccio, 1502-1507, όπου εικονίζεται δράκος με ένα κέρας στην κορυφή του κεφαλιού του, εικονογραφικός τύπος που θυμίζει αρκετά το δράκο του παρεκκλησίου, χωρίς όμως τεχνοτροπική συγγένεια.

2. *Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών*, 1971. Επιγραφή: «Ο Αλέξανδρος μάχεται τον ρινόκερω» (τέμπερα σε χαρτί).

3. Στο αριστερό φύλλο τού τριπτύχου «Ο κήπος τών απολαύσεων» (Prado), μονόκερως-άλογο και σε άλλο σημείο (τού ιδίου πιν.) μονόκερως-αίγαγρος. Στο τρίπτυχο «Οι Πειρασμοί τού Αγ. Αντωνίου» (Λισσαβώνα, Εθν. Μουσείο), εικονίζεται τέρας με πόδια αλόγου, φτερά, κεφάλι ψαριού και μακρύ αγκαθωτό κέρατο. *Οι Μεγάλοι Ζωγράφοι, I, σ. 280, 291, 281.*

4. «Οι Πειρασμοί τού Αγ. Αντωνίου» (πολύπτυχο Isenheim), *Οι Μεγάλοι Ζωγράφοι*, II, σ. 259.

5. Sirarpie der Nersessian, *L' illustration du roman de Barlaam et Joasaph*, t. 1-texte, t. 2-album, Paris, 1937, t. 1, p. 18-31.

6. ό.π., fig. 24-fol. 77

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2) κωδ. Ιωαννίνων - Cambridge (12ος αι.) (εικ. 2)[1].
3) Cambridge, King's College 338 (10ος αι., 976) (εικ. 3)[2].
4) Paris. gr. 1128 (10ος αι., 976) (εικ. 4)[3].
5) Leningrad 71 (α΄ τέταρτο 17ου αι.) (εικ. 5)[4].
6) a. Vaticanus arabe 692 (Assemani 88), (15ος αι.)
b. Paris. arabe 273 (Suppl. 110), (1497).
c. Paris. arabe 274 (Suppl. 113), (1494)[5].

Πρέπει επίσης να αναφερθεί η χαμένη μικρογραφία του κωδ. 463 τής Μ. Ιβήρων, που εικονογραφεί το μυθιστόρημα Βαρλαάμ-Ιωάσαφ, η οποία ταυτιζόταν μάλλον με την ομάδα τού κωδ. Cambridge-King's College[6].

Η συγκεκριμένη σκηνή τού μυθιστορήματος εικονογραφείται και σε άλλα τρία χειρόγραφα, τα ψαλτήρια:

1) Λονδίνου 19352 (1066, Μ. Στουδίου), όπου η σκηνή εικονογραφεί τον ψαλμό CXLIII (144), 4 (εικ. 6)[7].

2) Barberini (Vat. gr. 372) τού 1092, και πάλι ως εικονογράφηση τού ψαλμού 144, 4 (εικ. 7)[8].

3) Ένα ρωσικό χειρόγραφο, το ψαλτήρι Κιέβου ή ψαλτ. Σπυρίδωνος (Εθνική Βιβλιοθήκη Saltykov-Chtchedrine, Leningrad), (Μόσχα 1397), όπου εικονογραφείται ο ίδιος ψαλμός (εδώ με αριθμό 143, 3-4) (εικ. 8)[9].

1. ό.π., fig, 24-fol. 54.
2. ό.π., pl. XXIII-87, fol. 41v.
3. ό.π., pl. LXVIII, 266-267-fol. 68.
4. ό.π., fig. 26-p. 183, Samara, αντιγραφέας ο ιερέας Αθανάσιος.
5. folia: a) 42, b) 42; c) 55. Για τους κώδικες, μόνο στη S. der Nersessian, ό.π., pp. 29-30. Δεν υπάρχουν φωτογραφίες τους.
6. fol. 135, S. der Nersessian, ό.π., σ. 66 και Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγ. Όρους ελληνικών κωδίκων*, Cambridge 1900, σ. 149.
Επίσης: *Οι θησαυροί τού Αγ. Όρους*, τ. Β΄, Αθήνα 1975, σσ. 307-324, εικ. 53-132.
7. fol. 182, S. de Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Londres, Add. 19352, Paris 1970, p. 57, 63-66, 69-70 fig. 286. Στο ίδιο ψαλτήρι (fol. 124v), απεικονίζεται και ο μύθος τής παρθένου και τού μονόκερω.
8. fol. 231v, ο.π., 63, 69, fig. 332.
9. fol. 6, ο.π., 63 κ.ε. Επίσης, O. Popova-A. Chilov, *La Miniature Russe, XIe-début du XVIe siècle*, Leningrad 1984, pl. 29 (et texte). Δύο ακόμη ψαλτήρια που πρέπει να αναφερθούν, είναι: α) το ψαλτήρι Uglič, που επαναλαμβάνει τη διάταξη τού κωδ. Λονδίνου 19352 και β) το σερβικό ψαλτήρι τού Μονάχου, που αποτελεί μία παραλλαγή τού τύπου αυτού. Βλ., ΄ο.π., σ. 66 και Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα..., σ. 72.
Περισσότερα στοιχεία για το σερβικό ψαλτήρι, στο:
J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der königlichen Hof-und Staatsbibliothek in München*, Wien 1906, p. 97, pl. 36.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εντοπίζεται δηλαδή μία δεύτερη κατηγορία χειρογράφων όπου η συγκεκριμένη παραβολή χρησιμοποιείται μεμονωμένα, εκτός δηλ. μυθιστορήματος, για την εικονογράφηση του ψαλμού 143, 3-4: «Κύριε, τί ἐστὶν ἄνθρωπος ὅτι ἐγνώσθης αὐτῷ, ἢ υἱὸς ἀνθρώπου ὅτι λογίζῃ αὐτῷ; ἄνθρωπος ματαιότητι ὡμοιώθη, αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὡσεὶ σκιὰ παράγουσι».

Όσον αφορά την εικονογραφία και την τυπολογία και των δύο ομάδων χειρογράφων, θα μπορούσαν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις: Ο μονόκερως εικονίζεται σε όλες τις σκηνές στον συνηθισμένο τύπο, δηλ. ως αίγαγρος ή ως άλογο (στο Leningr. 71). Απεικονίζεται πάντα το δένδρο και ο άνθρωπος (στα Paris. gr. 1128 και Barberini ο άνθρωπος απεικονίζεται δύο φορές), αλλά όχι πάντα ο «δράκων» (λείπει από το Paris. gr. 1128), τα ποντίκια (λείπουν από τα: Ιεροσολύμων 42, Ιωαννίνων - Cambridge, Paris. gr. 1128) και οι έχιδνες (λείπουν από τα: Paris. gr. 1128, Ιεροσολύμων 42, Ιωαννίνων - Cambridge, Λονδίνου 19352, Barberini, ψαλτ. Κιέβου). Στο Paris. gr. 1128, εικονογραφείται πάνω από τη σκηνή τού μονόκερω και μία άλλη (εικ. 4): άνθρωποι, νέοι με πολυτελή ενδύματα, γύρω από γιορταστικό τραπέζι, σκηνή που μάλλον συμβολίζει τις χαρές τού κόσμου. Πιό πιστή είναι η απόδοση του κειμένου στο Leningrad 71 (εικ. 5), που χωρίζεται με κάθετη γραμμή σε δύο σκηνές: αριστερά ο μονόκερως μέσα σε βραχώδες τοπίο, δεξιά ο άνθρωπος ανεβασμένος στο δένδρο τής ζωής, οι έχιδνες και ο «βόθρος» με τον δράκοντα. Στον κώδικα Barberini (εικ. 7), στο σπήλαιο κάτω από το δένδρο της ζωής εικονίζεται η προσωποποίηση του Άδη, παράλληλα με το δράκο.

Στους κώδικες Vaticanus και Paris. ar. 274, η διάταξη μοιάζει με αυτή των κωδίκων Ιεροσολύμων και Ιωαννίνων σε όλα τα εικονογραφικά στοιχεία εκτός από το μέλι που στα άλλα χειρόγραφα φαίνεται ή υποδηλώνεται, ενώ

Θα αναφέρουμε επίσης το ψαλτήρι τής Walters Art Gallery στη Βαλτιμόρη (14ος αι.), αρ. 733, Βλ. S. der Nersessian, Psautiers grecs... II, 63 και fig. 26.

Επίσης, Popova-Chilov, La Miniature Russe..., pl. 29.

Ακόμη, το ψαλτήρι Bristol (Βρετ. Μουσ. 40731), που χρονολογείται γύρω στο έτος 1000, βλ. S. der Nersessian, Psautiers grecs... II, 63 και S. Duffrene, Psautiers grecs... I. Βλ. και S. Duffrene, Le psautier de Bristol et les autres psautiers Byzantins, *C.A. 14*, pp. 159-182.

Η σκηνή του μονόκερω υπάρχει και στον κωδ. Par. gr. 36, fol. 203v (15ος αι. Παροιμίες, Ιπποκράτης), όπου απεικονίζονται όλα τα στοιχεία της παραβολής και ο μονόκερως, ως αίγαγρος, μέσα σε κείμενο φαρμακευτικών συνταγών. Προστίθενται όμως και πολλά επιπλέον στοιχεία, όπως, τέσσερεις δράκοντες, δύο πτηνά σαν στρουθοκάμηλοι, ένα λιοντάρι, δύο κοράκια (;), που δηλώνουν πιθανότατα κάποια σύμμιξη μύθων-συμβόλων από τον μικρογράφο. Για τον κώδικα: Henri Bordier, *Description des peintures et autres ornements contenus dans les Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1883, pp. 264-265 και Θωμά Μ. Προβατάκη, *Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην*, Θεσ/νίκη 1980, σ. 229, εικ. 197.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ο κώδικας Paris. ar. 273 συνιστά μία παραλλαγή τού προηγουμένου τύπου και βρίσκεται πιο κοντά στον τύπο τού Paris. gr. 1128[1] (εικ. 4).

Εντοπίζονται δηλαδή οι εξής κατηγορίες χειρογράφων που εικονογραφούν το θέμα του μονόκερω:

Α) Χειρόγραφα που απλώς απεικονίζουν το μονόκερω (Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, ψαλτήρι Ουτρέχτης, Ιωβ, χρησμολόγια, σύμμικτοι κώδικες, Bestiarium, αρμενικό χειρόγραφο).

Β) Χειρόγραφα που εικονογραφούν το μύθο της παρθένου και του μονόκερω (Φυσιολόγος, ψαλτήρια Παντοκράτορος 61 και Chloudov).

Γ) Χειρόγραφα (Οκτάτευχοι) όπου ο μονόκερως απεικονίζεται στην παράσταση του Αδάμ (Οκτάτευχος Σμύρνης, αγγλικό χειρόγραφο).

Δ) Ψαλτήρια όπου η παραβολή του μονόκερω εικονογραφεί το κείμενο ψαλμών (Λονδ. 19352, Barberini, Κιέβου).

Ε) Εικονογραφημένα χειρόγραφα του μυθιστορήματος «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (Ιεροσ. 42, Ιωαν.-Cambridge, Cambr. King's College 338, Par. gr. 1128, Leningr. 71, Vat. ar. 612, Par. ar. 273, Par. ar. 274, Ιβήρων 463).

Τοιχογραφίες

Τα παραδείγματα τής απεικόνισης τής παραβολής τού μονόκερω στην τοιχογραφία, είναι ελάχιστα. Δύο είναι τα γενικά χαρακτηριστικά τής ομάδος τών τοιχογραφιών που εικονογραφούν το θέμα: α) χρονολογούνται στη μεταβυζαντινή περίοδο (15ος-18ος αι.) και β) το θέμα που εικονογραφούν είναι κυρίως το δένδρο της ζωής, ενώ από όλες σχεδόν λείπει η απεικόνιση του μονόκερω. Από τις περισσότερες λείπει επίσης και ο δράκοντας.

Το δένδρο τής ζωής είναι θέμα που συχνά εικονίζεται στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, κυρίως στους νάρθηκες τών εκκλησιών, οι συγκεκριμένες όμως τοιχογραφίες, παρά την απουσία τού μονόκερω, περιλαμβάνουν κύρια εικονογραφικά στοιχεία τού θέματος, δηλ. τα ποντίκια που κατατρώγουν τις ρίζες τού δένδρου, τον άνθρωπο και το μέλι, έτσι ώστε να μην αφήνουν αμφιβολία ότι αυτό που εικονογραφείται είναι το απόσπασμα από το μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ». Άλλες σκηνές τού μυθιστορήματος δεν εικονογραφούνται στην τοιχογραφία, με εξαίρεση το ναό του Neamţ στη Μολδαβία, όπου δεν εικονογραφείται η παραβολή τού μονόκερω, αλλά τριάντα-ένα άλλα επεισόδια τού μυθιστορήματος, κυρίως από το βίο τού Ιωάσαφ[2].

1. S. de Nersessian, L' illustration du roman... 65.

2. J. D. Stefanescu, Le Roman de Barlaam et Ioasaph illustré en peinture, *Byzantion 7 (1932)*, fasc. 2, pp. 374-369. pp. 367-368: «Το μυθιστόρημα είναι γνωστό στη Μολδαβία από το 14ο αι. από τα νοτιοσλαβικά χειρόγραφα, που δεν είναι όμως εικονογραφημένα».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η παλαιότερη από τις τοιχογραφίες που εικονογραφούν το θέμα βρίσκεται στον Αγ. Δημήτριο Θεσ/νίκης (σχ. 2 - εικ. 9)[1], στη νότια παραστάδα τού τριβήλου τής εισόδου στο ναό από το νάρθηκα (πολύ φθαρμένη σήμερα, απολεπισμένη σχεδόν), που χρονολογείται, από τα Πασχάλια που απεικονίζονται εκεί, στα έτη μεταξύ 1474-1493[2].

Στη συγκεκριμένη παράσταση, ο άνθρωπος, ανεβασμένος στο δένδρο τής ζωής, ρουφά το μέλι που πέφτει σε σταγόνες από τον ουρανό, ο οποίος απεικονίζεται συμβολικά σαν ημικύκλιο στο άνω μέρος τής παράστασης (Επιγραφή: «η γλυκήτης»). Το δένδρο στηρίζεται στο ανοιχτό στόμα τού δράκοντος, ενώ η «νύξ» και η «ημέρα» απεικονίζονται επίσης σαν δράκοντες-φίδια που τυλίγονται στον κορμό τού δένδρου. Νέο εικονογραφικό στοιχείο αποτελούν δύο άλλοι μικροί φτερωτοί δράκοντες, εκατέρωθεν τού δένδρου, που επιγράφονται «αίμα» και «χολή». Οι Γ. και Μ. Σωτηρίου[3], αναφέρουν επίσης μικρό «ρινόκερω» που «παραμονεύει εις την ρίζαν του δένδρου», ο οποίος σήμερα δεν φαίνεται στην παράσταση. Η S. der Nersessian[4], αντιθέτως, αναφέρει ότι ο μονόκερως δεν απεικονίζεται.

Η παράσταση συμπεριλαμβάνεται στο πρόγραμμα Μολδαβικών και Βλαχικών μνημείων, σε δύο μάλιστα περιπτώσεις ο μονόκερως απεικονίζεται, αλλά δε γνωρίζουμε τον εικονογραφικό τύπο του[5].

1. Στη Ν. παραστάδα τού τριβήλου. Για την παράσταση:

Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική τού Αγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης*, τ. 1, σσ. 211-212 και τ. 2, πιν. 81α.

Γ. Σωτηρίου, Η γλυκύτης τού κόσμου, *Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήναι 1929, σσ. 111 κ.ε.

Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας τής θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωσιν*, Αθήναι 1957, σσ. 71, 193.

Χ. Ν. Μπακιρτζή, *Η βασιλική τού Αγ. Δημητρίου* (οδηγός), ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1972, σ. 64.

Επίσης:

Ε. Μαρκή, Ο ναός τού Αγ. Δημητρίου, *Η Θεσ/νίκη και τα μνημεία της*, Εφ. Βυζ. Αρχ. Θεσ/νίκης, Θεσ/νίκη 1985, σ. 58.

Σχετικά με τη χρονολόγηση τής τοιχογραφίας:

Γ. Οικονόμου, Εκ της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης, *Αρχ. Εφημ. 1914*, σ. 206-209.

2. Γ. Οικονόμου, *ΑΕ 1914*, 206 κ.ε. Τεχνοτροπικά, η παράσταση βρίσκεται κοντά σ' αυτή τού σερβικού ψαλτηρίου τού Μονάχου, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα..., σ. 72.

3. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική τού Αγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης*, τ. 1, σσ. 211-212.

4. S. der Nersessian, L'illustration du roman.., p. 67.

5. Πρόκειται γιά τις εκκλησίες: 1) Cozia (Βλαχία), όπου ο μονόκερως απεικονίζεται στο νάρθηκα (15ος αι.) και 2) Cozia, παρεκκλήσιο τών Αγ. Πέτρου και Παύλου. Στην Cozia, η παραβολή απεικονίζεται και μία τρίτη φορά στο νάρθηκα τού μικρού παρεκκλησίου κοντά στον ποταμό Olt (αριστερά τής εισόδου και κοντά στην παράσταση τού Ιωνά), λείπει όμως εδώ ο μονόκερως.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πριν εξετάσουμε την εικονογραφία τής παράστασης τού παρεκκλησίου τών Τριών Ιεραρχών, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε και τα τελευταία, μεταγενέστερα χρονολογικά παραδείγματα, την τοιχογραφία τού παρεκκλησίου τού Αγ. Ιωάννου Θεολόγου τής Μ. Διονυσίου (1608) (εικ. 10)[1] και την τοιχογραφία τού ναού τού Αγ. Ιωάννου Προδρόμου στην Καστοριά (1727)[2] (εικ. 11). Στη δεύτερη αυτή παράσταση, η παραβολή αποδίδεται με αρκετά απλοϊκό τρόπο, αφού πάνω από το δένδρο τής ζωής εικονίζεται ο «τροχός τής ζωής» με τις φάσεις τής ζωής τού ανθρώπου από το 10ο ως το 80ο έτος τής ηλικίας του[3], εμφανίζεται δηλαδή μια παραλλαγή τού αρχικού θέματος. Απουσιάζει και από το ναό αυτό το εικονογραφικό στοιχείο τού μονόκερω, καθώς και ο δράκοντας. Στην παράσταση τού παρεκκλησίου τής Μ. Διονυσίου, απεικονίζονται το δένδρο, ο άνθρωπος και τα ποντίκια, ενώ δεν απεικονίζονται ούτε ο μονόκερως ούτε ο δράκοντας.

Ο μονόκερως δεν απεικονίζεται επίσης στην εκκλησία τής Μονής Sucevica (Μολδαβία) (1600 περίπου), όπου η παραβολή εικονογραφείται επίσης στο νάρθηκα. Βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, ο.π., σ. 212 και S. der Nersessian, ο.π., σ. 67, η οποία είναι η μόνη που αναφέρει τις άλλες δυο (αρ. 2) παραστάσεις στην Cozia.

Η S. der Nersessian, ο.π., σ. 67, αναφέρει ένα ακόμη παράδειγμα, στη Ρωσία, στην εκκλησία τού Alexandrovo, όπου η παραβολή απεικονίζεται ανάμεσα στις 28 παραστάσεις από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη που διακοσμούν τις ορειχάλκινες θύρες τού ναού, απουσιάζει όμως και από την παράσταση αυτή ο μονόκερως, καθώς και ο άνθρωπος. Η ίδια (σ. 68), αναφέρει επίσης μερικά δυτικά παραδείγματα, όπως η τοιχογραφία τής οικίας Asciano κοντά στη Sienna, το ανάγλυφο τού άμβωνα τής Ferrara και το λατινικό χειρόγραφο τής Brescia (1311).

1. Θωμά Μ. Προβατάκη, *Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην*, σσ. 228-231, εικ. 198. Εδώ, από κάποια σύγχιση προφανώς, χρονολογείται η τοιχογραφία στο 16ο αι., ενώ η αντίστοιχη παράσταση του παρεκκλ. των Τριών Ιεραρχών χρονολογείται στα 1548 (έτος τοιχογράφησης τού καθολικού).

Για τη χρονολόγηση του παρεκκλ. τού Ιωάννου Θεολόγου τής Μ. Διονυσίου: Παν. Κ. Χρήστου, *Το Άγιον Όρος, Αθωνική πολιτεία - Ιστορία Τέχνη Ζωή*, Αθήνα 1987, σ. 415, όπου χρονολογούνται οι τοιχογραφίες τού κ. ναού στα 1608 (στα 1615 ζωγραφίζεται ο νάρθηκας απότον Ιωάννη Τραπεζούντιο, για το ζωγράφο αυτό βλ. Μαν. Χατζηδάκη, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 325-αρ. (18), εικ. 191, ενώ στη σ. 326-αρ. (22) αναφέρεται ο Ιωάννης τού παρεκκλ. τής Μ. Βαρλαάμ, βλ. και εικ. 192) και αποδίδονται στούς ζωγράφους Μιχαήλ και Μερκούριο που τοιχογραφούν επίσης το παρεκκλήσι των Αρχαγγέλων και το εξωκκλήσι τών Αγ. Πάντων στην ίδια μονή.

Βλ. επίσης: Σωτ. Καδά, *Το Άγιον Όρος, τα μοναστήρια και οι θησαυροί τους*, Αθήνα 1989, σ. 66. Εδώ επίσης, οι τοιχογραφίες τού κ. ναού τού παρεκκλ. χρονολογούνται στα 1608, αλλά δεν αναφέρονται οι ζωγράφοι. Στους ζωγράφους-μοναχούς Δανιήλ (όχι Μιχαήλ) και Μερκούριο αποδίδονται οι τοιχογραφίες τού παρεκκλ. τών Αρχαγγέλων (τέλος 16ου αι.) και τής Τράπεζας (1603).

2. Αν. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ 4 (1938)*, σσ. 176-180, κυρίως σσ. 179-180, εικ. 122. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα..., σ. 193.

3. ΑΒΜΕ, ο.π., 179.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο ζωγράφος Ιωάννης και το συνεργείο του, δεν αντλούν στοιχεία από την παραδοσιακή εικονογραφική προσέγγιση τού θέματος τού μονόκερω, για την παράσταση τής παραβολής όπως αυτή εικονογραφείται στο παρεκκλήσιο τών Τριών Ιεραρχών της Μ. Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637) (εικ. 12). Όσον αφορά τα πρότυπά τους, μας επιτρέπεται να κάνουμε υποθέσεις μόνο για την καταγωγή τού θέματος τού μονόκερω, καθώς δεν είμαστε σε θέση να τα προσδιορίσουμε με σαφήνεια.

Προφανώς ο ζωγράφος Ιωάννης και οι συνεργάτες του δε γνώρισαν το μυθιστόρημα από εικονογραφημένα χειρόγραφα και δεν διέθεταν ανάλογο ανθίβολο. Η αμυδρή ανάμνηση κάποιας παράστασης, ή η σύγχυσή της με μια άλλη, δημιούργησε ίσως αυτή την ταύτιση μεταξύ τέρατος και μονόκερω[1].

Υπάρχει ωστόσο και ένα αρκετά προσιτό για το ζωγράφο εικονογραφικό πρότυπο, στα Μετέωρα, στο νάρθηκα τού Αγ. Νικολάου Αναπαυσά (1527), στην παράσταση τού Αδάμ που δίνει στα ζώα τα ονόματά τους (εικ. 13). Εικονίζεται εκεί, μικρό, παρόμοιο, φτερωτό τέρας (αντιθέτου προσανατολισμού από το τέρας τού παρεκκλησίου της Μ. Βαρλαάμ), τού οποίου το ένα αυτί είναι διαφορετικά σχεδιασμένο από το άλλο και ραβδωτό, μπορεί δε εύκολα να δημιουργήσει την εντύπωση ότι πρόκειται γιά απεικόνιση τού μονόκερω (εικ. 14)[2]. Σ' αυτή την υπόθεση συνηγορεί και σχέδιο τού Μουσ. Μπενάκη με το ίδιο θέμα, όπου απεικονίζεται μονόκερως-αίγαγρος[3], όπως ακριβώς και σε όλα τα χειρόγραφα με το ίδιο θέμα, π.χ. στην Οκτάτευχο τής Σμύρνης (σχ. 1).

Ο Θεοφάνης, δεχόμενος τις επιδράσεις τής ιταλικής τέχνης[4], αντικαθιστά το παραδοσιακό θέμα τού μονόκερω-αιγάγρου με τέρας της τέχνης τού μεσαίωνα και τής Αναγέννησης —όχι απαραίτητα μονόκερω— όπως αυτό απεικονίζεται στα δυτικά χειρόγραφα[5] που έχουν δανειστεί το στοιχείο αυτό από

1. Μπορεί πάλι πρότυπο του να απετέλεσε παράσταση που αγνοούμε, στις περιοχές τής Ρουμανίας ή τού Αγ. Όρους, καθώς, από εικονογραφικά στοιχεία άλλων παραστάσεων (π.χ. οι τέσσερεις άγγελοι της Πλατυτέρας), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο ζωγράφος γνώριζε τη ζωγραφική ή τής Μολδαβίας ή τού Αγ. Όρους.

2. Από το φωτογρ. λεύκωμα: *Ημέρα Τρίτη* (φωτ. Δημ. Ταλιάνη). Μετέωρα 1990.

3. Το παραθέτει ο Μαν. Χατζηδάκης στη μελέτη του για τη ζωγραφική τού Θεοφάνη στον Αγ. Νικόλαο Αναπαυσά, βλ. M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, *DOP 23-24 (1969-70)*, pp. 329-330, pl. 99-100.

4. ό.π., 331.

5. Για το θέμα τών τεράτων στη γοτθική τέχνη: J. Baltrusaitis, *Le Moyen Âge Fantastique, antiquités et exotismes dans l'art gothique*, Paris 1981.

Συγκεκριμένα, τους πίνακες: 6-D(p. 13), 49-K(p.69), 82(p.117), 83(p.118), 88-B(p.124), 99-A(p.135), 146(p.207).

Επίσης: André Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe-XIe siècles)*, Paris 1972, pp. 24-25, pl. 12(39-4), 13(40-4) (Ιωβ, Πάτμος, cod. grec 171, 9ος αι.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

την ανατολίτικη τέχνη. Το ίδιο τέρας απεικονίζεται στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας της μονής Αγ. Νικολάου Αναπαυσά, καθώς και σε παραστάσεις άλλων μονών των Μετεώρων[1]. Το θέμα αντιγράφεται κυρίως από κρητικούς ζωγράφους[2] που ακολουθούν την τεχνοτροπία και την εικονογραφία του Θεοφάνη. Το ίδιο κάνουν και άλλοι κρητικοί ζωγράφοι, όπως π.χ. στην ίδια παράσταση («ο Αδάμ δίνει τα ονόματα στα ζώα») τής Μ. Δοχειαρίου (1568), όπου ο ζωγράφος απεικονίζει ανάμεσα στα ζώα παρόμοιο τέρας[3]. Το ίδιο μυθικό ζώο συγκαταλέγεται και στα ζώα που κυριαρχούν και σε άλλες παραστάσεις τής Δευτέρας Παρουσίας τής κρητικής σχολής στο Αγ. Όρος, όπως στην Τράπεζα τής Λαύρας[4] και στη Μ. Δοχειαρίου[5]. Ο συγκεκριμένος τρόπος απεικόνισης, δηλώνει μάλλον συνειδητή επιλογή, παρά άγνοια του θέματος από τους ζωγράφους.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο ζωγράφος Ιωάννης τού παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών δανείστηκε το θέμα από το Θεοφάνη και την κρητική σχολή —εξάλλου προτιμά και υιοθετεί την αυστηρή κριτική τεχνοτροπία, παρ' όλο που ζει και εργάζεται στα 1637— και το ενέταξε στο θέμα της «παραβολής τού μονοκέρωτος» τού μυθιστορήματος «Βαρλάαμ και Ιωάσαφ».

Αντιθέτως, άλλοι ζωγράφοι τής περιοχής τής Θεσσαλίας που εργάζονται την ίδια εποχή, κάνουν διαφορετικές επιλογές, όπως π.χ. ο ζωγράφος τού νάρθηκα τού ναού των Ταξιαρχών στο χωριό Πλάτανος Τρικάλων, ο οποίος ζωγραφίζει στα 1608 το θέμα τού Αδάμ που δίνει τα ονόματα στα ζώα, τοποθετώντας ανάμεσα σ' αυτά τον γνωστό μονόκερω-αίγαγρο[6] (εικ. 14).

Πρέπει τέλος να αναζητηθεί, η αιτία, αν υπάρχει, τής τοποθέτησης τού

1. Στη Δευτέρα Παρουσία των μονών Βαρλαάμ, Ρουσσάνου και Μεταμορφώσεως (Μεγάλου Μετεώρου), καθώς και στην παράσταση τών Αίνων τής Μ. Ρουσσάνου. Στην Ήπειρο, επίσης, στη Δευτέρα παρουσία του Αγ. Νικολάου Κράψης (βλ. Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, πίν. 89α) και στη Μονή Ντίλιου (βλ. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980, πιν. 78-80: Δευτέρα Παρουσία), σε μνημεία που εκπροσωπούν δηλαδή τη λεγόμενη βορειοδυτική ελλαδική ζωγραφική. Η παράσταση του Αδάμ, με δράκο αντί μονόκερω, υπάρχει και στο Β. εξαρτικό της Μ. Φιλανθρωπηνών.

2. Με εξαίρεση τους αδελφούς Κονταρή στο νάρθηκα τής μονής Βαρλαάμ.

3. Millet, *Athos*, feuille 30, pl. 240-2. Δεν διακρίνεται στη φωτογραφία κέρας.

4. Miltiadis K. Garidis, *Etudes sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie-Esthétique*, Θεσ/νίκη 1985, pp. 69, 96, pl. XVI-31.

5. Millet, *Athos*, feuille 31, pl. 247-1. M. Garidis, ο.π., pl. XVII-33.

6. Η φωτογραφία, από προσωπική έρευνα το καλοκαίρι του '91. Για την εκκλησία: Τριαντ. Δ. Παπαζήση, Οι τοιχογραφημένες εκκλησίες τού Πλατάνου Τρικάλων, *Μετέωρα 36 (Δεκ. 1982)*, 144-149, συγκεκριμένα σ. 144.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θέματος στο συγκεκριμένο σημείο τού ναού, ανάμεσα δηλ. στις παραστάσεις τού Ιωνά και τού Οράματος τού Αδελφείου για τον Ιωάννη Χρυσόστομο: Δίπλα στον Ιωνά, γιατί θα μπορούσε να γίνει εικονογραφικός συσχετισμός με το κήτος-τέρας· αντιθέτως, με το Χρυσόστομο, η θεματική συγγένεια που θα μπορούσε να αναζητηθεί θα ήταν φιλολογικής φύσεως, θα 'πρεπε δηλ. να συνδυαστεί το θέμα με αναφορές του Χρυσοστόμου στο μονόκερω και την επιθυμία των ζωγράφων ή των κτητόρων να συνδέσουν τις αναφορές του με την παραβολή τού μυθιστορήματος. Εντοπίσαμε, έως τώρα, μία μόνο αναφορά, όπου ο Χρυσόστομος χρησιμοποιεί το μυθικό ζώο σε μια παρομοίωση που έχει σχέση με έναν από τους συμβολισμούς του στην εκκλησιαστική φιλολογία, παρομοιάζει δηλ. τους μονοκέρους με τους δικαίους[1].

Η αναζήτηση θέματος που να σχετίζεται με τον Ιωάννη Χρυσόστομο θα μπορούσε να εξηγήσει και την πρωτοβουλία τού ζωγράφου Ιωάννη και τών συνεργατών του να απεικονίσουν στο παρεκκλήσιο τών Τριών Ιεραρχών την παραβολή τού μονόκερω· διαφαίνεται μία «προτίμηση», δική τους ή των κτητόρων, στο συγκεκριμένο Ιεράρχη, ο οποίος απεικονίζεται συνολικά τρεις φορές στο ναΐσκο (στην αψίδα, στο «Όραμα Αδελφείου» και στην «Κοίμηση τού Χρυσοστόμου»), κάτι που δε συμβαίνει με τους άλλους δύο Ιεράρχες τής τριάδος στην οποία είναι αφιερωμένο το παρεκκλήσιο.

Ιωάννινα, Νοέμβριος '91

1. DACL, t. 9, p. 614 και P.G. 55, 764. Βλ. επίσης σημ. 13.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

SUMMARY

THE ILLUMINATION OF THE «RAGING UNICORN» SCENE, FROM THE «BARLAAM AND IOASAPH» ROMANCE IN GREEK POST-BYZANTINE WALL-PAINTING

by
Evi D. Sampanikou

Among the several scenes depicted on the walls of the parecclesion (chapel) of the Three Hierarchs in the Barlaam monastery (Meteora-Thessaly, 1637), there is a scene that illustrates a parable from the «Barlaam and Ioasaph» romance, that of the «raging unicorn». The unicorn in this scene is depicted as a dragon (pl. 12).

The mythical unicorn is the symbol of Death in the parable. In the Three Hierarchs'representation, the unicorn is a dragon with one corn and that element creates an iconographical speciality. As the unicorn is the main subject of this article, we have to examine his iconographical origins, mainly in book illumination.

The usual type of the unicorn from his first representations in Ancient Mesopotamia is that of a bull, a goat or a horse with one corn. Through these types, the representations of the unicorn come down to the 9th cent., in the illustration of Physiologus and Cosmas Indicopleustes, where the goat type is maintained as well as the myth of the unicorn and the virgin. The myth, or just the animal, is later illustrated in psalter marginal illumination, where the unicorn is usually a goat.

There is, however, a group of psalters, where not only the animal but the whole parable is depicted as an illustration for psalms (plates 6-8). The unicorn here is a goat too.

The unicorn is also depicted in Octateuchs, among other (real or fantastic) animals, in the scene of Adam that gives the animals their names. The unicorn is always a goat (plan 1).

S. der Nersessian has, moreover, located, a number of manuscripts that illustrate the whole romance itself. There are, 6 greek, 2 russian and 3 arabian, byzantine and post-byzantine manuscripts, where the unicorn is a goat or a horse (plates 1-5).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

The illustration of the romance is very rare in wall-painting and its representation is mainly restricted to this very scene of the parable (VIth apologue). The Moldavian Neamţ, is an exception; however, no unicorn scene is depicted there. In the greek region we only know three more representations, the first in the church of St. Demetrios in Thessaloniki (about 1493) (plan 2, pl. 9), the second in the church of St. John Prodromos in Kastoria (1727) (pl. 11) and the third in the parecclesion of St. John Theologos in Dionysiou monastery (1608) (pl. 10). The unicorn in the above mentioned wall-painting representations, is not depicted at all. There are only the other elements of the parable.

According to all the above mentioned, no comparisons can be done between the other representations of the unicorn and that of the parecclesion of the Threee Hierarchs, as we don't know the painters' (John the priest and his children) origins. They obviously didn't know the parable from an illuminated manuscript and they didn't even have an «anthibolon». A possible origin could have been the dragon of the Monastery, of St. Nicolas Anapaphsas (1527) in the scene of Adam that gives the animals their names (pl. 13). Theophanes' dragon however is not obviously supposed to be a unicorn (pl. 14). Dragons are also depicted among the wall-painting representations of other monasteries of Meteora. The same dragon is also depicted in Adam's representation in Dochiariou monastery (1568), as well as in the Last Judgement of the same monastery and that of the monastery of Lavra.

We can, therefore, suppose, that the painters choose to depict the unicorn after Theophanes' prototype, the dragon, that is, either Theophanes' depiction of the unicorn or just their misunderstanding. We know after all, that, their choises are always after the Cretan Scool and Theophanes, no matter if they live and work in 1637.

One must finally search for the reason —if there is one— of the depiction of the parable between the representations of Johnas and «Adelpheios' vision for St. John Chrysostome». The relation with Johnas' scene could be clearly iconographical (with Johnas' monster). As for the relation with Chrysostome, this could be rather literary, in other words the parable could be connected with Chrysostome's references to the unicorn. We have, up to this moment, located, one such reference.

We can also explain the presence of the parable into the iconographical program of the parecclession, from a kind of «preference» (from the donors or the painter) to St. Chrysostome, as Chrysostome is depicted three times in the parecclesion (in the apse, in «Adelpheios vision» and in the «Koimesis» —Dormition— of the saint), while that doesn't happen with the other two Hierarchs.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σχ. 1: *Οκτάτευχος Σμύρνης.*

Εικ. 1: *Ιεροσολ. 42, fol. 77.*

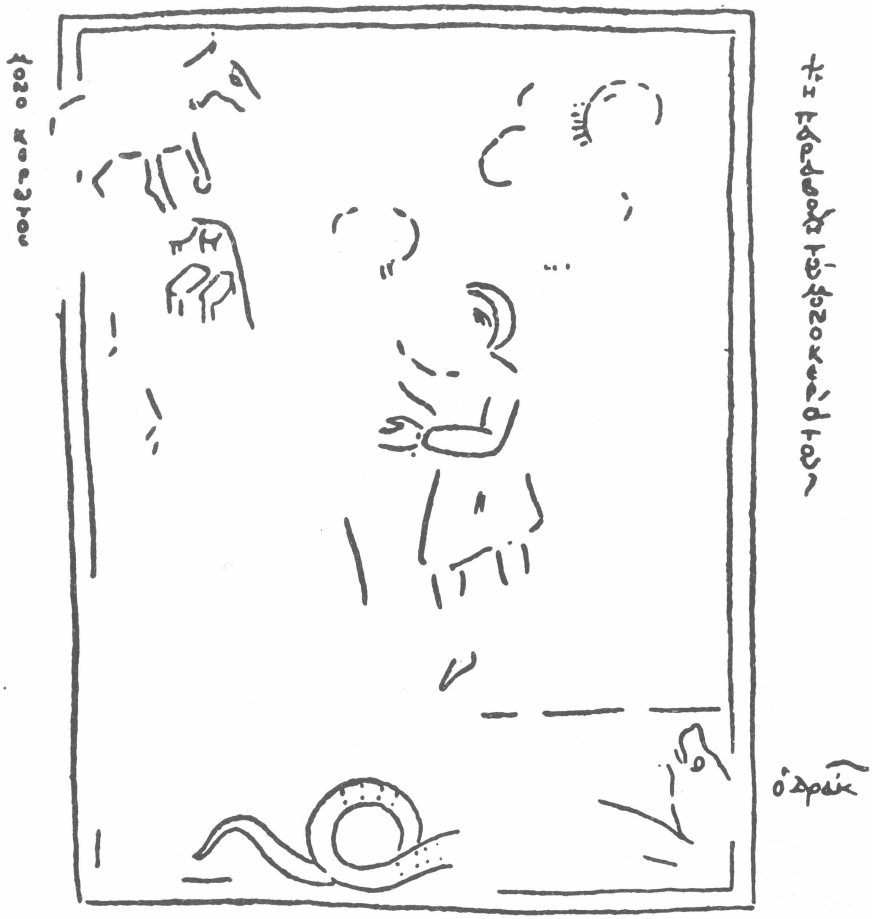

Εικ. 2: *Ιωαννν. - Cambridge, fol. 54.*

Εικ. 3: *Cambridge-King's College 338, fol. 41v.*

Εικ. 4: *Par. gr. 1128, fol. 68.*

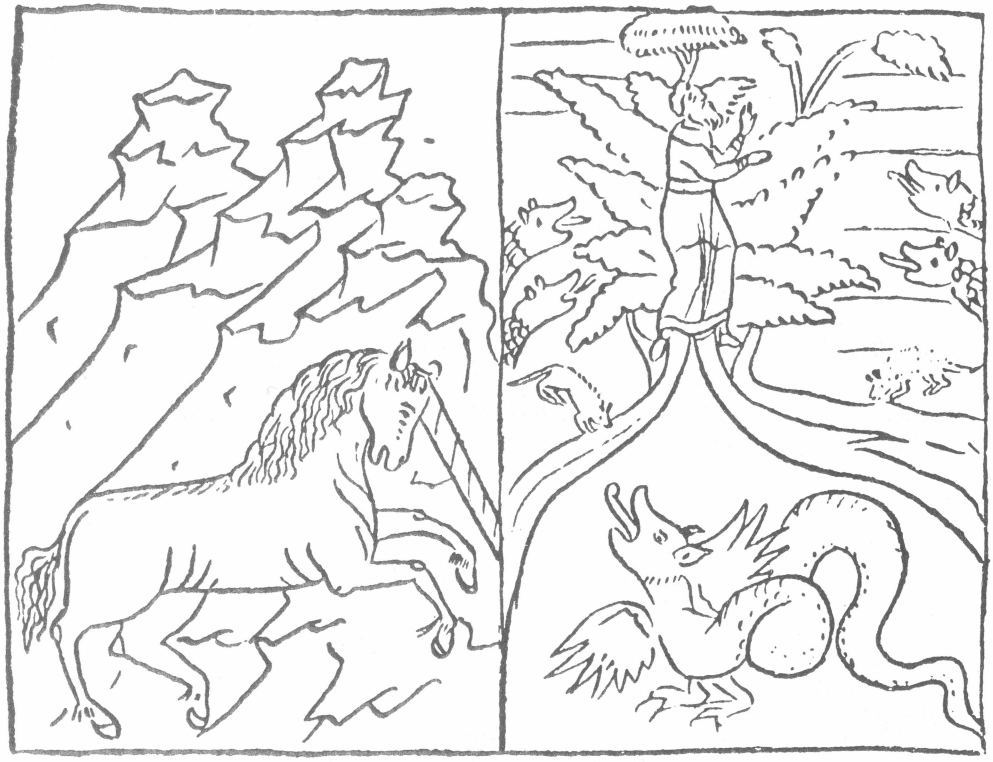

Εικ. 5: *Leningrad 71, σ. 183.*

Εικ. 6: *Λονδ. 19352, fol. 182v.*

Εικ. 7: *Barberini, fol. 231v.*

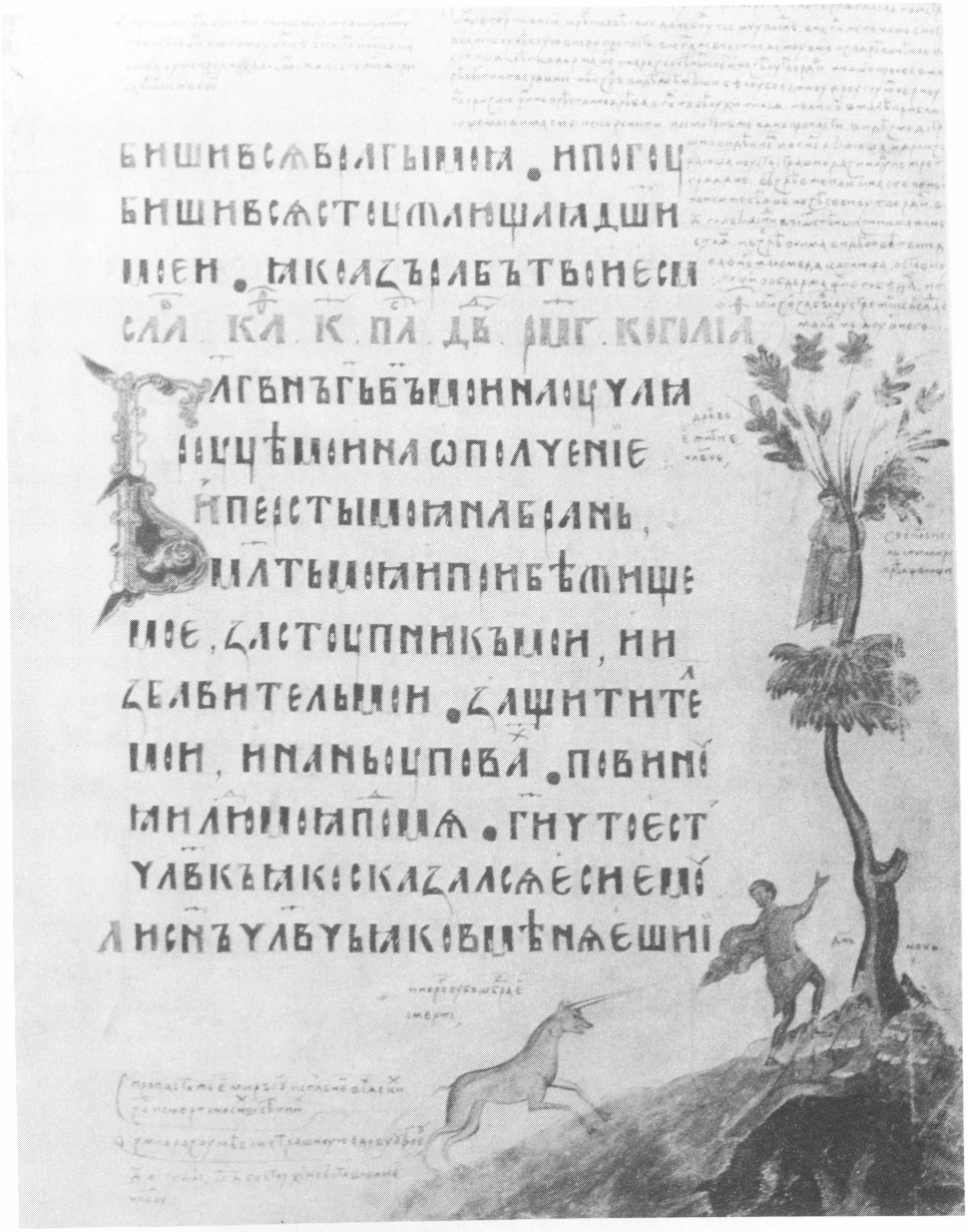

Εικ. 8: *Ψαλτήρι Κιέβου, fol. 6.*

Εικ. 9: *Αγ. Δημήτριος Θεσ/νίκης.*

Σχ. 2: *Αγ. Δημήτριος Θεσ/νίκης.*

Εικ. 10: *Μ. Διονυσίου, παρεκκλ. Ιωάννου Θεολόγου.*

Εικ. 11: *Καστοριά, Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος.*

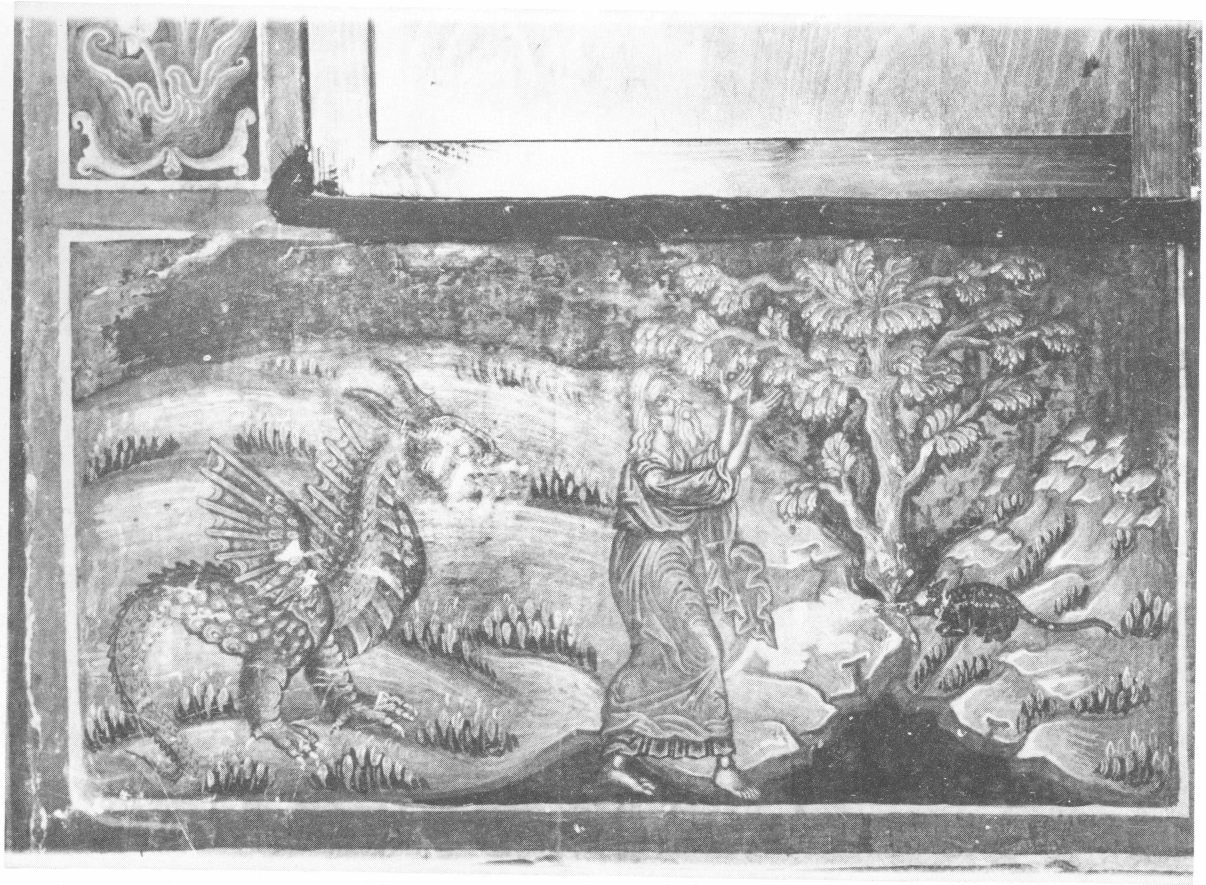

Εικ. 12: *παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών.*

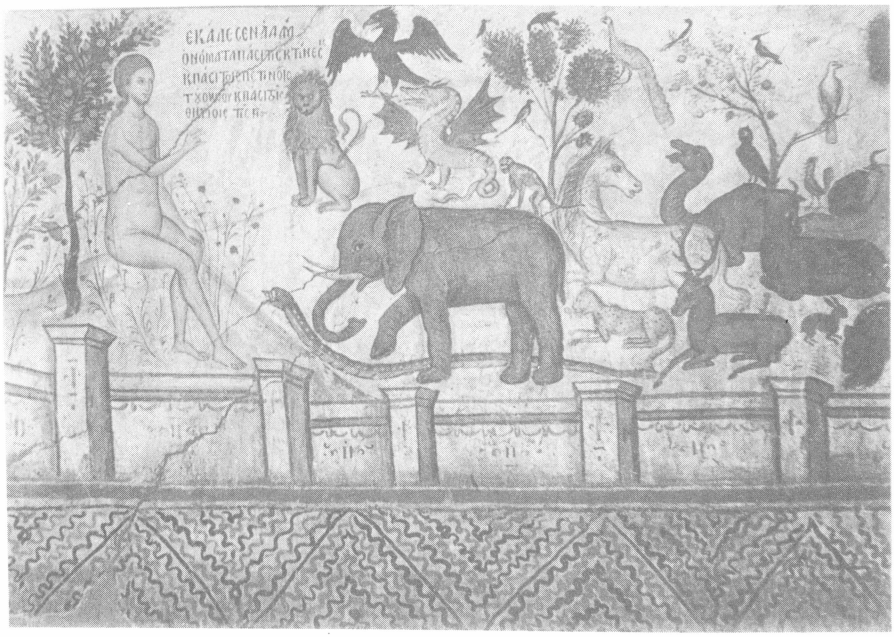

Εικ. 13: *Αγ. Νικόλαος Αναπαυσάς.*

Εικ. 14: *Αγ. Νικόλαος Αναπαυσάς, λεπτομέρεια.*

Εικ. 15: *Πλάτανος Τρικάλων, ναός Ταξιαρχών.*